

УДК 376.56:159.922.7

І. М. Островська-Бугайчук,

кандидат педагогічних наук

(Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова)

Irchik-2008_84@mail.ru

ПРИЧИНИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У статті представлено причини формування девіантної поведінки підлітків.

З'ясовано, яким чином важковихованість, психічні відхилення особистості, соціально-економічні і політичні потрясіння, морально-естетична і правова нестабільність розвитку нашої країни впливають на формування девіантної поведінки у підлітків. Обґрунтовано найбільш поширені причини виникнення девіантної поведінки неповнолітніх.

Ключові слова: *девіантна поведінка, важковихованість, розлади психічних процесів, емансипація, спадковість, психологічний клімат.*

Постановка проблеми. Останні десятиліття характеризуються підвищенням напруженості криміногенної обстановки, зростанням злочинності, особливо, злочинності серед неповнолітніх. Кримінальна активність неповнолітніх є значно вищою ніж у дорослого населення. Основними причинами цього є соціальна незрілість, психофізіологічної особливості підлітків, прагнення пережити нове відчуття, підвищене бажання незалежності. Подібний сплав біологічних і соціальних чинників ускладнює соціальну адаптацію дітей та підлітків у суспільстві. Щодо причин виникнення девіантної поведінки у підлітків варто зазначити, що різні науки пояснюють їх з різних, а часом із протилежних позицій. Так, значну увагу щодо проблеми виникнення девіантної поведінки у підлітків приділяє педагогіка.

Метою статті є аналіз різних підходів учених до вирішення низки причин, що спонукають підлітків до девіантної поведінки.

Аналіз останніх публікацій. Психобіологічний аспект проблеми девіантної поведінки дітей та підлітків знайшов своє відображення у роботах А. Л. Гройсмана, В. А. Кашенко, А. Є. Личко, В. Ф. Матвеева та ін., де в якості основи для диференціації показників цього явища висуваються нервово-психічні патології, акцентуації характеру, різні фізичні та психічні недоліки дітей, спотворені психобіологічні потреби.

Вивченням впливу вікових етапів особистості на характер труднощів у поведінці займався багато дослідників: А. С. Белкін, Л. С. Виготський, Л. М. Зюбін, О. І. Кочетов, В. М. Обухов, Х. Ремшмідт.

В останні роки були виконані дисертаційні роботи, які безпосередньо розкривають різні аспекти досліджуваної проблеми. Так, М. Малькова дослідила формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії із девіантними підлітками, І. Дарманська розглянула специфіку правової підготовки майбутнього вчителя початкової школи в умовах ступеневої освіти.

Виклад основного матеріалу. Вивченню *причин* виникнення девіантної поведінки у підлітків велику увагу приділяє соціологія та соціальна психологія девіантної поведінки, предмет якої має комплексний, міждисциплінарний характер і охоплює спектр соціально-психологічних проблем, які призводять до виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці. У цьому контексті Л. Вейланде [1], розглядаючи девіантну поведінку як наслідок процесів соціалізації, підкреслює, що така поведінка має характер стереотипного, стійкого утворення й призводить до формування негативних стереотипів соціальної поведінки особистості.

Схарактеризувати весь спектр причин виникнення девіантної поведінки неповнолітніх у межах нашого дослідження неможливо, тому зупинимось на аналізі тих, які є найбільш поширеними.

З точки зору педагогічної науки головною причиною виникнення девіантної поведінки у підлітків є помилки, прорахунки у їхньому вихованні.

Визначаючи причини важковихованості, В. Кашенко й Г. Мурашов підкреслювали, що відсутність правильного виховання породжує ті або інші відхилення в розвитку дитини. Дитина з недоліками характеру – це, передусім, дитина з викривленими соціальними установками. Відповідно до цього вони виділяли три типи "виняткових" дітей:

- "нервові" – діти, кинуті батьками напризволяще, травмовані соціальним середовищем;
- "педагогічно занедбані" – діти погано підготовлені до школи, не привчені до самостійної роботи, але з нормальним інтелектом;
- "безпритульні" – діти, які мають батьків, але живуть у важкому соціальному середовищі, де є постійна можливість для отримання фізичної травми [2: 184].

Важковихованість може бути подолана, якщо вихователь ураховує ці особливості розвитку й своєчасно змінює систему педагогічного впливу. У цьому випадку можна уникнути кризові явища. Отже, від умілої організації виховної роботи з дітьми залежить спокійний і оптимальний розвиток їхньої особистості.

П. Блонський поняття "важкий" школяр розкривав через ставлення до нього вчителя, якому важко з ним працювати. "Важкі" школярі з високим розумовим потенціалом характеризувались відсутністю звички працювати, розбещеністю, невмінням доводити справу до завершення. Усі ці якості є результатом неправильного виховання. Важкі школярі з низьким розумовим потенціалом – це діти й підлітки, які виховуються в поганих соціальних умовах і вродженій ущербності. Отже, П. Блонський з поняттям важковиховуваність пов'язував дитину як "педагогічно важку", так і таку, яку "важко навчити", "соціально занедбану".

Л. Вейланде, аналізуючи фактори, що впливають на формування девіантної поведінки підлітків, звертає увагу на вивчення феномена "соціальне сирітство", називаючи наслідком такого явища підліткове бродяжництво, безпритульність [1].

Великий інтерес для нашого дослідження мають праці В. Куфаєва, оскільки його роботи є змістовними саме у педагогічному плані, адже вони побудовані на аналізі діяльності комісій у справах неповнолітніх, які вивчали середовище, причини, що викликають правопорушення, і особистість самого правопорушника. Основну діяльність ця організація вела силами дослідників-вихователів, які у своїй більшості були педагогами. Це давало можливість вивчити особистість неповнолітнього правопорушника, його інтереси, конфлікти із середовищем й легше організувати позашкільну роботу з ними.

Значна частина вчених пов'язують девіації у поведінці підлітків, з чим не можна не погодитися, з індивідуальними особливостями особистості важкої дитини. Так, у дослідженнях А. Личко зазначається, що для багатьох підлітків притаманні акцентуації характеру – надмірне вираження окремих рис характеру або їх поєднань, що представляє крайні варіанти норм, за яких окремі риси характеру посилені й межують з ознаками психопатії, що, у свою чергу, може відбитися на поведінці підлітків.

Л. Веккер [3] підкреслює, що на поведінку підлітка помітно впливають темперамент та емоції особистості, оскільки форма поведінки детермінується інтенсивністю, швидкістю і ритмами психічних процесів. Темперамент впливає на оцінку чинників людського існування, а тому і на мотиви відповідної реакції, і на вибір форм поведінки, пов'язаних із шкідливістю або корисністю зовнішнього впливу.

Емоції відіграють важливу роль при виборі нетрадиційних форм поведінки, бо є пристрасним переживанням подій, що відбуваються, а саме таких, які відповідають або не відповідають потребам особистості. Будучи суб'єктивною формою вираження потреб, емоції детермінують мотив діяльності і засоби їх реалізації. Значною мірою на вибір поведінки, особливо її суспільно небезпечних форм, таких як девіантність, впливає загострена емоційність при стресах, фрустрації, особливо в ситуаціях зовнішнього блокування мотивації або швидкого темпу соціокультурного розвитку. Зокрема зміни функціонального стану підлітка при стресі визначають його ставлення до навколишнього світу, у тому числі і до конкретних індивідів [3].

Хоча девіантність не завжди пов'язана з аномаліями характеру, психопатіями, однак при деяких із цих аномалій, у тому числі й при крайніх виявах акцентуацій характеру, є менша стійкість щодо несприятливого впливу безпосереднього оточення, більша схильність до згубних впливів. За даними дослідження В. Оржеховської, до 79 % девіантних підлітків мають первісні порушення характеру.

Із психічними відхиленнями особистості (розумові дефекти, психопатія, неврівноваженість тощо) девіантну поведінку пов'язував З. Фрейд, відомий психолог, який досліджував причини виникнення девіантної поведінки. Вивчаючи психічні механізми неврозів, учений дійшов висновку, що в їх основі лежать несвідомі переживання, які носять травматичний характер. З. Фрейд уважав, що девіантна поведінка зумовлює конфлікт між такими рівнями психіки, як свідомість і стихійний несвідомий потяг. Ця думка підтримується і сьогодні при розгляді причин виникнення девіантної поведінки підлітків, адже в процесі вибору поведінки неповнолітнім велике значення має несвідоме явище – сукупність психічних процесів, що знаходяться поза рефлексією суб'єкта.

Вивченню природи агресії особливу увагу приділяв Е. Фромм. Учений поділив агресію на два типи: доброякісну і злроякісну. Перша – це біологічно адаптована реакція на загрозу вітальним інтересам; друга, яка не закладена у філогенезі, не завдає біологічну шкоду і соціальне руйнування. До останньої, за Е. Фроммом, належить, наприклад, агресивність із помсти – відповідна реакція на несправедливість, яка принесла страждання підліткові.

До глибоких змін особистості підлітка, у тому числі з агресивною спрямованістю, призводить вживання психоделіктів (наприклад, ЛСД), які викликають галюцинації, різкі зміни відчуттів, спотворене сприйняття простору і часу, прискорення або уповільнення розумової діяльності. Як наслідок, змінюється свідомість підлітка. Так, деякі підлітки можуть з легковажністю ставитися до людських слабостей та заради інтересу чи "допитливості" пробувати вживати алкоголь чи наркотики. У результаті це може призвести до психологічної залежності, коли джерело "допитливості" переростає у предмет фіксованих потреб. На такому фоні фіксується власне "падіння", підліток нерідко перетворює його у форму свого самоствердження, уникаючи тим самим почуття втрати себе, своєї особистої кризи.

Отже, до групи чинників, що зумовлюють риси девіантної поведінки підлітка належать *розлади психічних процесів, неясні й явні*. У першому випадку можна говорити про граничні стани між психічним

здоров'ям і патологією. До них належать патологічні, або оборотні розлади, які виникають при гострих психічних травмах або слабких, але постійно діючих, а також при тривалих соматичних захворюваннях. Граничні стани – це неврози, що є реакцією на порушення значимої для підлітка системи відносин; психопатії, що викликаються особливими, екстремальними умовами середовища. Вони безпосередньо перешкоджають соціальній адаптації підлітка внаслідок певної патології характеру [3: 88].

Причинами виникнення девіантної поведінки підлітків, з точки зору більшості учених, можуть бути *спадковість і психологічний клімат у сім'ї*.

Досліджуючи вплив спадковості на поведінку підлітка, його індивідуальні властивості протягом усього життя, психологи детермінують схильність до психічних захворювань, алкоголізму, агресивної поведінки і навіть до злочинної поведінки і зазначають, що практично неможливо відокремити ефекти впливу середовища від ефектів спадковості. В. Ефроїмсон підкреслює, що особистісні риси впливають на те, яку форму поведінки з усіх можливих, що існують в суспільстві, людина вибирає.

Причиною виникнення девіантної поведінки у неповнолітніх, з точки зору багатьох психологів, може бути викликана і внаслідок неможливості реалізації своїх природних здібностей, тобто індивідуальних особливостей людини, які є умовою виконання нею будь-якої діяльності. Тому вчитель має відкрити і підтримати талант учня, щоб не допустити девіантної поведінки підлітка. Між тим, багато вчителів не вважають за потрібне надавати здібним учням підтримки, оскільки вони думають, що ці школярі є достатньо талановиті для того, щоб самим керувати собою.

В останні роки в психолого-педагогічній літературі обговорюється питання про те, чи можуть обдаровані діти стати на шлях антисоціальної поведінки. Підставою даного обговорення є ствердження про те, що обдаровані діти володіють складним характером і складні у спілкуванні. Однак здібні діти швидше інших сприймають інформацію, легко адаптуються в середовищі. Тому, на нашу думку, не можна визнати правильним ствердження, що здібності обов'язково породжують відхилення в поведінці.

Розглянемо вплив макросередовища на обдарованого учня. Нерідко здібна дитина попадає в категорію девіантних внаслідок неправильного відношення до нього вчителів, що призводить до того, що обдарована дитина не розвиває свої здібності, впадає в стан депресії, яка проявляється у формі недобррозичливості та злості до оточуючих. Обдарованому підлітку стає нецікавим процес навчання, з чого слідує часте невідвідування учнем шкільних занять і приєднання до неформальних, антисоціальних груп.

М. Карне формулює вимоги до вчителя, який працює з обдарованими підлітками: бути доброзичливим; знати психологію обдарованих дітей; мати високий рівень інтелекту, широке коло інтересів і умінь, активний характер, позитивну "Я-концепцію", цілеспрямованість, емоційну стабільність, почуття гумору (без сарказму), творче мислення; пройти спеціальну підготовку до роботи з такими дітьми.

З-поміж факторів соціалізації, якщо розглядати їх поодиночі й аналізувати міру впливу на можливість формування девіантної поведінки, одним із найголовніших і вагомих є *сім'я*, вплив якої підліток відчуває раніше за інші. Умови сім'ї – соціальне становище, рід занять, матеріальний рівень – значною мірою зумовлюють життєвий шлях дитини. Практично немає жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки людини, який не мав би коренів в умовах родинного життя в сучасному чи минулому.

Окрім свідомого, цілеспрямованого виховання, яке дають батьки, на підлітка впливає вся внутрішньородинна атмосфера. Ефект цього впливу нагромаджується і формується у структурі особистості. Так, М. Раттер серед обставин, які сприяють виникненню девіантної поведінки дітей та підлітків, зазначає сімейні травми: конфлікти в сім'ї, недостатність батьківської любові, батьківську жорстокість або просто непослідовність у вихованні. Діти часто запам'ятовують не лише позитивні, але й негативні приклади поведінки батьків, що у деяких випадках призводить до крайностей.

Водночас значний вплив на формування особистості підлітка сприяє стиль взаємин із батьками, який тільки частково зумовлений їх соціальним і матеріальним станом. Проаналізуємо стилі таких взаємин: демократичний, авторитарний та ліберальний. Сьогодні вже не викликає заперечень таке положення, що найкращі взаємини з батьками складаються лише тоді, коли вони підтримують демократичний стиль виховання. У цьому випадку батьки, поряд із високим рівнем контролю, завжди відкриті для спілкування. Цей стиль найбільш сприяє вихованню самостійності, активності, самоконтролю, впевненості в собі, ініціативі, соціальній відповідальності.

Крайні стилі відносин (авторитарний, так і ліберальний) частіше призводять до негативних наслідків. При авторитарному стилі батьки віддають накази і чекають їх точного виконання. Авторитарний стиль викликає у дітей відчуження від батьків, формує почуття власної незначущості та небажаності в сім'ї. У такій сім'ї діти стають замкнутими, боязкими і похмурими, невимогливими і дратівливими, провокують виникнення девіантних форм поведінки, які спрямовані проти всіх оточуючих, або викликають перманентну апатію й пасивність, наслідком якої може бути девіантна поведінка у вигляді аутоагресії.

Водночас і ліберальна всюдозволеність має свої хиби. Ліберальні батьки слабо або зовсім не регламентують поведінку дитини, їх любов безумовна. У таких сім'ях підлітки схильні до неслухняності та агресії, поведінка їх стає неадекватною та імпульсивною, батьки сприймаються як пасивні та

незацікавлені, у підлітка формується почуття, що він не входить у коло їхніх інтересів, у такому випадку він спрямовує увагу на інших.

Гуманістичний підхід до формування соціальної, позитивно-орієнтованої особистості вимагає застосування батьками різноманітних механізмів психологічного впливу, з-поміж яких велику роль мають відігравати:

- заохочення поведінки, яку дорослі вважають бажаною, та покарання за порушення встановлених правил дозволяє батькам укорінити в свідомості дитини певну систему норм, дотримання якої поступово стає звичкою та внутрішньою потребою;
- стимулювання потреби дитини наслідувати своїх батьків, орієнтуватися на їх позитивний приклад;
- прагнення до розуміння, вивчення внутрішнього світу дитини, виявлення чутливої реакції на її душевні потреби.

Зазначені механізми зумовлюють провідний напрям внутрішньосімейної комунікації (від підлітка до дорослих чи від дорослих до підлітка) і перебіг процесу *емансипації* дитини від батьків, який є характерним для підліткового віку. Означений процес складний і багатовимірний. Емансипація може мати кілька аспектів:

- *емоційний*, який відображає, наскільки важливим для підлітка є емоційний контакт із батьками порівняно з прихильністю до інших людей (дорослих, однолітків);
- *поведінковий*, який характеризує, наскільки суворо батьки регулюють поведінку підлітка;
- *нормативний*, що кваліфікує ступінь відповідності норм і цінностей, на які орієнтується підліток, нормам та цінностям, які зумовлюють життєдіяльність його батьків.

Отже, у сімейних проблемах зосереджено багато причин проявів девіантної поведінки підлітків. Афективна, неусвідомлена жорстокість, яка так легко заражає однолітків, найчастіше є результатом переживань з приводу сімейних драм. У тих випадках, коли ця агресія не може "вилитися" на навколишнє середовище, вона породжує відчуття безсилля, і тоді спрямовується в середину, породжує низьку самооцінку, відчуття тривоги, що згодом формується у формі девіантної поведінки.

Сучасні вчені виділяють *причини девіантності підлітків, пов'язані з соціально-економічними і політичними потрясіннями, морально-естетичною і правовою нестабільністю розвитку нашої країни.*

У цьому контексті значним чином на девіантну поведінку підлітків впливає "джерельна база" пізнання неповнолітнім навколишнього світу. Процес пізнання підлітком тих чи інших антисуспільних форм поведінки багато в чому залежить від інтелектуального рівня і соціальної спрямованості інформації, яка надається з боку засобів масової інформації, зокрема телебачення.

Дослідники Л. Хьєль і Д. Зіглер [4] наводять багато даних про вплив телевізійного насилля на соціальну поведінку. Воно впливає на: збільшення агресивної поведінки, зменшення факторів, стримуючих агресію, притуплення чуттєвості до агресії, формування образу соціальної реальності, на якому засновані багато з таких дій. Зокрема, спостереження за розвитком поведінки показали, що коли восьмирічні діти часто дивились насилля по телебаченню і в кіно, це обумовило їх агресивність у вісімнадцять років, тобто схильність до агресивної поведінки зберігалася десять років. Спостереження насилля стимулюють у підлітка агресивну поведінку, активізують думки, пов'язані з насильством.

Значно впливає на прояви девіантної поведінки підлітка властиве цьому віку прагнення до створення неформальних груп, які підкорюються певним лідерам. Причому за межами школи лідером стає найбільш авторитетний, сильний, але не завжди вартий наслідування підліток. За останні роки збільшився відрізок часу, коли підлітки перебувають поза сім'єю і школою. Товариство однолітків нерідко перевищує вплив батьків і вчителів на підлітка.

Причинами збільшення кількості підлітків у вищезгаданих асоціальних об'єднаннях є, здебільшого, незайнятість підлітків корисними справами, послабленість бази в організації дозвілля. Зменшилася кількість закладів та установ культури, спорту, відпочинку, в яких підлітки мали б можливість проводити свій вільний час.

Отже, більшість педагогів і психологів поняття "девіантна (з відхиленнями) поведінка" пов'язують з порушенням нормального розвитку особистості, викривленням процесу її соціалізації, який реалізується в конкретних актах поведінки підлітків.

Поняття "підлітка з девіантною поведінкою (девіантного підлітка)" визначено як особу, у якої виробився досить стабільний стереотип поведінки, що відхиляється від норм і стандартів, прийнятих у конкретному суспільстві.

Висновок і перспективи подальших досліджень. Ми звернули увагу лише на деякі причини, що схиляють підлітка до девіантної поведінки. Характеризуючи різні фактори, які є причиною формування у підлітків девіантної поведінки, ми можемо спостерігати, що кожна зі згадуваних причин варіює в різних напрямках і теоріях. Серед основних факторів впливу на відхилення підлітків від соціально встановлених норм поведінки учені виокремлюють: індивідуальні особливості особистості; зовнішні фактори впливу; зростання агресивності підлітків. Вони призводять до виникнення девіантної поведінки.

Однак, всі ці й багато інших причин об'єднує те, що в них існують загальні показники, які характеризують підлітковий вік, що визначається численними соматичними, психічними й соціальними змінами. Подальший аналіз перелічених нами та низки інших причин і визначає перспективи подальшого розроблення цієї проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вейланде Л. В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Л. В. Вейланде. – Одеса, 2005. – 23 с.
2. Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя / А. Г. Ковалев. – М. : Просвещение, 1970. – 391 с.
3. Веккер Л. М. Психика и реальность : единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. – М. : Новая шк., 1998. – 15 с.
4. Хель Д. Основные положения, исследования и применение теории личности / Д. Хель, Д. Зиглер. – СПб. – М. – Х. – Минск, 1997. – 522 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Veylande L. V. Pidgotovka studentiv universytetu do roboty z pidlitkami deviantnoyi povedinky [University Students' Preparation for Work with Deviant Teenagers] : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenya kand. ped. nauk : spets. 13.00.04 "Teoriya i metodyka profesiynoyi osvity" / L. V. Veylande. – Odessa, 2005. – 23 s.
2. Kovaliov A. G. Psikhologicheskkiye osnovy ispravleniya pravonarushitelya [Psychological Bases of the Offender's Behaviour] / A. G. Kovaliov. – M. : Prosveshcheniye, 1970. – 391 s.
3. Vekker L. M. Psikhika i real'nost' : edinaya teoriya psikhicheskikh protsessov [Mentality and Reality : Main Theory of Mental Processes] / L. M. Vekker. – M. : Novaya sk., 1998. – 15 s.
4. H'el' D. Osnovnye polozheniya, issledovaniya i primineniye teorii lichnosti [Basic Provisions, Researches and the Personal Theory Application] / D. H'el', D. Zigler. – SPb. – M. – KH. – Minsk, 1997. – 522 s.

Матеріал надійшов до редакції 13.02. 2015 р.

Островская-Бугайчук И. Н. Причины формирования девиантного поведения подростков.

В статье представлены причины формирования девиантного поведения подростков. Определено, каким образом трудновоспитуемость, психические отклонения личности, социально-экономические и политические потрясения, морально-эстетическая и правовая нестабильность развития нашей страны влияют на формирование девиантного поведения подростков. Обоснованы наиболее распространенные причины возникновения девиантного поведения несовершеннолетних.

Ключевые слова: *девиантное поведение, трудновоспитуемость, расстройства психических процессов, эмансипация, наследственность, психологический климат.*

Ostrov'ska-Buhaychuk I. M. Reasons of the Deviant Behavior Formation among Adolescents.

Over the past decade the criminal activity among the minors is higher than in adults. The main reasons are: the social immaturity of adolescents' psychophysiological characteristics, the desire to overcome the new feeling and the increased desire to independence. In the community such fusion of biological and social factors complicates the social adaptation among the children and adolescents. Concerning the causes of deviant behavior among adolescents, it should be noted that the various sciences explain them from different, and sometimes from opposite positions. The science of pedagogy pays much attention concerning the problem of the emergence of deviant behavior among adolescents. The aim of our study is to analyze scientists' different approaches distinguishing the number of reasons that motivate teenagers to deviant behavior. Most scientists include: difficult upbringing, personality's mental disorders, socio-economic and political upheaval, moral, aesthetic and legal instability of our country to the main causes of deviant behavior. The causes of deviant behavior among adolescents in terms of some scholars may be heredity and psychological climate in the family. B. Efroimson emphasizes that personality traits influence on what shape of all possible existing behavior in the society a person chooses. From the point of view of many psychologists, the cause of the deviant behavior among the minors may be caused as the result of the inability to realize their natural abilities, personal specific features, which is the condition for the any activity fulfillment. During our research the concept of the teenager with the deviant behavior (the deviant teenager) is defined.

Keywords: *deviant behavior, difficult upbringing, disorders of mental processes, emancipation, heredity, psychological climate, school exclusion.*